

A

Πόλη, Ιστορία, Πληθυσμοί

Ηλιοβασίλεμα στην Τραπεζούντα / 2008
Sunset in Trebizond / 2008

Γεωγραφική θέση και Μορφολογία της Τραπεζούντος

Είναι σκόπιμο να αναφερθούν τα βασικά κριτήρια για την θέση της πόλης στο μακροπεριβάλλον. Στην κατεύθυνση αυτή είναι χρησιμη η παράθεση των δύο χαρτών 1 και 2, του πρώτου ελληνικού, του δευτέρου τουρκικού, με λεπτομέρειες όσον αφορά γεωγραφικούς, τοπογραφικούς και γεωφυσικούς παράγοντες της παράκτιας ζώνης της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της.

Για την θέση της πόλης στον ευρύτερο χώρο οι αναφορές παραπέμπουν στον Βησσαρίωνα, με το δεδομένο ότι η συγγραφέας θεωρεί μοναδικό τον τρόπο με τον οποίο ο Βησσαρίων (1389 ή 1393 ή 1395-1472)¹ στο πρώτο ήμισυ του 15^{ου} αιώνας αξιολογεί την γεωγραφική θέση της πόλης. Θα πρέπει ακόμη να αναφερθεί ότι τα όσα εδώ καταγράφονται (σύμφωνα με την επιλογή της συγγραφέως) είναι εκείνα που σχετίζονται με την ιστορία της πόλης, την εξέλιξη και τον ρόλο της (αυτό γίνεται καταφανές στα κεφάλαια που ακολουθούν).

Στην περιγραφή του Βησσαρίωνος επισημαίνονται τα εξής: “[...] ως προς τον Εύξεινο Πόντο ειδικά, πρώτα πρώτα ως μαρτυρία καλή έρχεται το όνομά του, το οποίο σημαίνει την πολλή αγάπη προς τους ανθρώπους και το αίσθημα ότι οι άνθρωποι έχουν κοινά μεταξύ τους. [...] δίχως λύπη και με ασφάλεια στέλνει όσους τον πλέουν τον καθένα στον προορισμό του, τέτοιος όντας ο Εύξεινος, και έτσι δεν είναι δυνατόν να τον συγκρίνει κανείς με άλλον, οποιονδήποτε, κόλπο ή πέλαγος. Γιατί μήτε Χάρυβδη μήτε Σκύλλα βάζει εμπρός στους ναυτικούς, μήτε φουσκοθαλασσιά ή φυρονεριά ούτε παλίρροια δημιουργεί, άλλοτε προσηλώνοντας τα σκάφη στη στεριά, καρφώνοντάς τα σ’ αυτήν, κάποτε βυθίζοντάς τα και δείχνοντας σε κείνα τα υποβρύχια βάθη. Ούτε [...] νερά που σπάζουν σε γη και βράχο κάποιο και ύφαλοι ή πέτρες θαλασσινές [...]. [...] το πέλαγός μας ολωσδιόλου από τη φύση του απλώνεται ομαλό και συνεχές, διαθέτοντας όσο απαιτείται μήκος και πλάτος, ώστε ούτε αδιαπέραστο να είναι λόγω μεγέθους ούτε πάλι να το περιφρονεί κανείς, γιατί ελαττώθηκε προσεγγίζοντας το μηδέν, και να εμποδίζονται, έτσι, τα θαλασσινά ταξίδια σ’ αυτό εξαιτίας των μικρών ορίων του [...]. Γιατί σ’ ολόκληρη την ακτή του ο Εύξεινος παρέχει στους ναυτικούς φυσικούς όρμους και λιμάνια σε σύμμετρα διαστήματα [...]”²

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι με τα στοιχεία αυτά αμβλύνεται το γενικώς αποδεκτό ότι ο *Εύξεινος Πόντος* (αυτός ο *Άξενος*) μόνον κατ’ ευφημισμό ονομάσθηκε *Εύξεινος*. Και σίγουρα η κατάθεση αυτή του Βησσαρίωνος έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός της καθιέρωσης από τους Δυτικούς της ονομασίας “*Μαύρη Θάλασσα*”.

1. Ασαφές το έτος γέννησής του.
2. Βησσαρίωνος 2000, σελ. 28-30.

Χάρτης 1
Πόντος

Έκδοση Παναγίας Σουμλά 1966

Ο Βησσαρίων αναφέρεται ειδικά στους παράγοντες που δικαιολογούν, πρώτον, το άριστο κλίμα στεριάς και θάλασσας με όλα τα σχετικά γνωρίσματα όσον αφορά ασφάλεια, βλάστηση κ.ά. και, δεύτερον, την ασφάλεια της θέσης της πόλης. Συγκεκριμένα: Ως προς τον πρώτο παράγοντα "[...] ογδόντα μοίρες είναι το σύνολο του πλάτους της οικουμένης, από τη διακεκαυμένη ως την κατεψυγμένη ζώνη, όπως το λογαριάζουν, κι οι ειδικοί λένε πως η Τραπεζούντα κείται στην τεσσαρακοστή τρίτη παράλληλο, μαρτυρώντας ότι κατέχει τη μέση του πλάτους της γης. Έτσι, λοιπόν, ίσο έχει και τον σφοδρό καύσωνα και το ψύχος, κι ούτε το θέρος ούτε το χειμώνα διαθέτει, όπως θέλει αυτές τις εποχές το όνομά τους"³. Ως προς τον δεύτερο παράγοντα, αναφερόμενος ειδικά στην ασφάλεια που παρέχει ο Αντίταυρος νοτίως της πόλης, τονίζει τα εξής: "[...] ο Αντίταυρος δεν έχει περάσματα ανάλογα με τις Θερμοπύλες στην Ελλάδα [...]. Ούτε την Θυρέα, επιπλέον, μιμείται, που διαιρεί τη γη της Λακωνίας με το μοιράδιο της Αργολίδας, την οποία είναι εύκολο να περάσει κανείς, με κόπο μικρό και λίγη φροντίδα. Σε τίποτε δε συγκρίνεται μ'αυτές τις περιοχές το πέρασμα μέσω των Άλπεων από την Ιταλία στη χώρα των Κελτών, ούτε οι πύλες της Κιλικίας, εκείνες που φέρνουν στη Συρία και την Αίγυπτο [...]. [...] τούτο το όρος [...] τόσο δύσβατο παρουσιάζεται, ώστε σε περιόδους ειρήνης και ασφάλειας είναι δυνατό να το περάσει κανείς και από τις δύο μεριές του με ασφάλεια για σκοπούς εμπορικούς [...], ενώ σε περίοδο πολέμου και μάχης, αν χρειασθεί να έρθει εκεί κάποια στρατιά, ούτε καν θα μπορέσει να μπει στα περάσματα εντελώς, μια και οι εισοδοί φυλάγονται από λίγους άνδρες [...]"⁴

3. Βησσαρίωνος ό.π., σελ. 37.

4. Βησσαρίωνος ό.π., σελ. 40-42.

Χάρτης 2

Πόντος, Επαρχία Τραπεζούντος (ισχύχρονος χάρτης)

Για την οικιστική εξέλιξη και δομή της πόλης στις διάφορες περιόδους της ιστορίας της, την κοινωνική και πολεοδομική της συγκρότηση, και την θέση στον αστικό χώρο των κτιρίων και άλλων στοιχείων ως συντελεστών του δομημένου περιβάλλοντος, είναι αναγκαία η αναφορά στην ιδιαίτερη μορφολογία της γεωγραφικής αυτής περιοχής και της οικιστικής ζώνης στην οποία εντάσσεται η Τραπεζούς. Πρόκειται για καθοριστικό παράγοντα στην ιδιομορφία της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, ο οποίος μαζί με άλλους (στρατηγική θέση, οικονομικές δραστηριότητες, εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις, πολιτικές), σε σχέση με την κρατική (ή άλλη στην εξέλιξή της) υπόσταση και το σύστημα διοίκησης κατά περιόδους, καθόρισαν την πορεία της ανά τους αιώνες.

Η θέση της Ακρόπολης και των βωμών της αρχαιότητας στο φυσικό περιβάλλον, στην συνέχεια η θέση των ναών και μονών, των δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων, του υδραγωγείου της πόλης, των μνημείων, των πλατειών και οδών, των γεφυρών, ο καθορισμός και η κατανομή των αστικών χρήσεων κατά είδος, κοινωνικές τάξεις και αντιλήψεις στις περιόδους της ιστορίας της πόλης, τέλος η οριοθέτηση των συνοικισμών και στην συνέχεια ενοριών, είναι συνάρτηση της ιδιαίτερης μορφολογίας της Τραπεζούντος που, κατά συνέπεια, επηρέασε και την κατανομή του πληθυσμού της στον αστικό χώρο. Είναι, όμως, συνάρτηση και των πολιτικών και κοινωνικών επιλογών, όπως και των ιστορικών συγκυριών στην Τραπεζούντα και την ευρύτερη περιοχή του Ευξείνου Πόντου, οι οποίες θα επισημανθούν στην συνέχεια.

Είναι γνωστό, τόσο από τις γραπτές πηγές όσο και από την γνώση του τόπου, ότι στον Εύξεινο Πόντο, στις νότιες ακτές του όπου βρίσκεται

και η Τραπεζούς, εκβάλλουν πλείστοι χείμαρροι και ποτάμια. Ρέουν από τον νότο, από τα όρη με κατεύθυνση προς τον βορρά, προς την θάλασσα, έχοντας τις πηγές τους στις Ποντικές Άλπεις. Έτσι, οι παράκτιες πόλεις γίνονται αποδέκτες όλης της τραχύτητας του μικροκλίματος που διαμορφώνουν οι χείμαρροι από τα όρη (τον νότο) προς την θάλασσα (τον βορρά) και οι βόρειοι άνεμοι που συχνά δείχνουν το μένος τους. Ωστόσο, το μένος αυτό δεν αποχαρκτηρίζει την θάλασσα του Ευξείνου Πόντου ως θάλασσα ασφαλή στην πλεύση, αλλά και φιλική στους κατοίκους των περιοχών της, διότι έτσι θέλουν να την βλέπουν οι κάτοικοι των ακτών της.

Ο Βησσαρίων περιγράφει την θέση της πόλης στο μικροπεριβάλλον της, ανάμεσα στα δύο φαράγγια αναφέροντας, με τρόπο που επιτρέπει την σύγκριση με την σημερινή κατάσταση, τα εξής: "Γήλοφος όχι ιδιαιτέρως ψηλός σηκώνεται από τη γη, οχυρωμένος κατά φυσικό τρόπο κι από τις δύο πλευρές με φαράγγια βαθιά, και περνούν μέσα του τάφροι ακόμη βαθύτερες, που τον χωρίζουν από το υπόλοιπο έδαφος. Και από αυτές ποτάμια με ακατάπαυστο ρου τρέχουν προς τη θάλασσα. Πληθαίνουν το χειμώνα τα νερά τους και την άνοιξη πιο ορμητικά ρέουν, δίχως να ησυχάζουν μήτε καν καταμεσής του καλοκαιριού"⁵.

Ανάμεσα στα δύο φαράγγια με πλευρές απόκρημνες, ο χώρος αφιερώθηκε στην *Αρχαία Ακρόπολη*. Η ελληνική πόλη λειτούργησε από την αρχή της ίδρυσής της ως *πόλη-κράτος* με αρχές ελευθερίας και ισονομίας.

Το φυσικό περιβάλλον έχει αλλάξει στους νεότερους χρόνους. Η οικιστική ανάπτυξη της περιοχής είχε σαν αποτέλεσμα την μείωση του υδάτινου όγκου, ενώ στους νεότερους χρόνους, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η αύξηση του πληθυσμού της πόλης και η ελαχιστοποίηση των νερών των χειμάρρων οδήγησαν στην αυθαίρετη δόμηση των φαράγγιων. Η δόμηση αυτή στους νεότερους χρόνους δεν έχει, φυσικά, τίποτε το κοινό με την δημιουργία αξιομνημόνευτων προαστείων εκτός των τειχών σε όλες τις πλευρές της Ακρόπολης, τόσο επί Μεγάλων Κομνηνών όσο και στις προγενέστερες ιστορικές περιόδους⁶.

Η κλίση του εδάφους της παράκτιας ζώνης προς την θάλασσα γίνεται μεγαλύτερη από δυσμάς προς ανατολάς. Η μόνιμη υγρασία της ατμόσφαιρας, από τα πρώτα γνωρίσματα που διαπιστώνει ο επισκέπτης-ερευνητής κυρίως στην παράκτια ζώνη, δίνει ένα ιδιαίζον χρώμα στην ατμόσφαιρα της πόλης που θα μπορούσε σε ειδικές καταστάσεις του μικροκλίματος της πόλης να χαρακτηριστεί ως *γλυκειά ομίχλη*. Στην Τραπεζούντα το χρώμα αυτό συντελεί στην οπτική μείξη ξηράς και θάλασσας που, ως συστατικό του περιβάλλοντος της πόλης, διαταράχθηκε με την καταστροφή στην δεκαετία του 1960 των φιορδ της παράκτιας ζώνης, λόγω κατασκευής των μεγάλων τεχνικών έργων, ειδικά της μεγάλης οδικής αρτηρίας κατά μήκος των ακτών για την διασύνδεση των παράκτιων πόλεων. Στην ορεινή ζώνη προς το μέρος της θάλασσας η υγρασία της νύκτας δημιουργεί την *δείσα*, την πυκνή ομίχλη που, ως προστάτης, καλύπτει την απείρου κάλλους ορεινή περιοχή⁷.

5. Βησσαρίωνος ό.π., 42.

6. Για προάστεια βλ. Fallmerayer 2002, παραπομπή XII, σελ. 96-97, και ΜΤ Χρυσάνθου 1933, σελ. 62.

7. Παπαδοπούλου-Συμεωνίδου 2000, σελ. 40-41, και Παπαδοπούλου-Sy-meonίδου 2001, σελ. 40-42.

Χάρτης 3
Περιοχή Τραπεζούντας. Ανάγλυφο ορέων και χειμάρρων

Ο χάρτης 3 δίνει ιδιαίτερα παραστατικά την ευρύτερη περιοχή της Τραπεζούντας με το πλήθος των χειμάρρων που, διαβρώνοντας βίαια τον ορεινό όγκο, διαμορφώνουν την πολύ χαρακτηριστική μορφολογία της περιοχής. Θεωρείται ότι στις ακτές του Πόντου εκβάλλουν 107 χείμαρροι (βέβαια θα πρέπει να σημειωθεί ότι πολλοί έχουν στερέψει λόγω της οικιστικής εξέλιξης).

Η πόλη της Τραπεζούντας αποτελεί κύριο συστατικό της μορφολογικής ενότητας της παράκτιας ζώνης στο σύνολό της, η οποία, με την μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη της σύγχρονης εποχής, τείνει προς την οικιστική και πληθυσμιακή γεφύρωση των ιστορικά διαχωρισμένων περιοχών των πόλεων του Ευξείνου Πόντου⁸.

Στην προκειμένη περίπτωση ο χώρος έρευνας και μελέτης είναι η ιστορική Τραπεζούς, η ιστορική/παλαιά πόλη, η πόλη όπως την έζησε ο γηγενής ελληνικός πληθυσμός της, αρχικά ως πόλη-κράτος της αρχαιότητας και των Αλεξανδρινών χρόνων (ίδρυση της πόλης το 756 π.Χ., νωρίτερα από την ίδρυση της Ρώμης το 754 ή 753 π.Χ.), στην συνέχεια ως πόλη της Ρωμαϊκής περιόδου, ως πόλη Βυζαντινή και πόλη-πρωτεύουσα της ομώνυμης αυτοκρατορίας (Αυτοκρατορίας Τραπεζούντας), τέλος ως πόλη του πνεύματος όπως πάντα ήταν και όπως την εγκατέλειψαν οι Έλληνες μετά την Μικρασιατική καταστροφή του 1922.

8. Ειδικά για την αύξηση πληθυσμού και πυκνοτήτων στο παράδειγμα της επαρχίας [βιλαέτι] Τραπεζούντας βλ. Aydemir 1978, χάρτης 3c.

Χάρτης 4
Τραπεζούς, τοπογραφικός χάρτης του Bordier έτους 1609

Πηγή: ΜΤ Χρυσάνθου 1933, σελ. 54

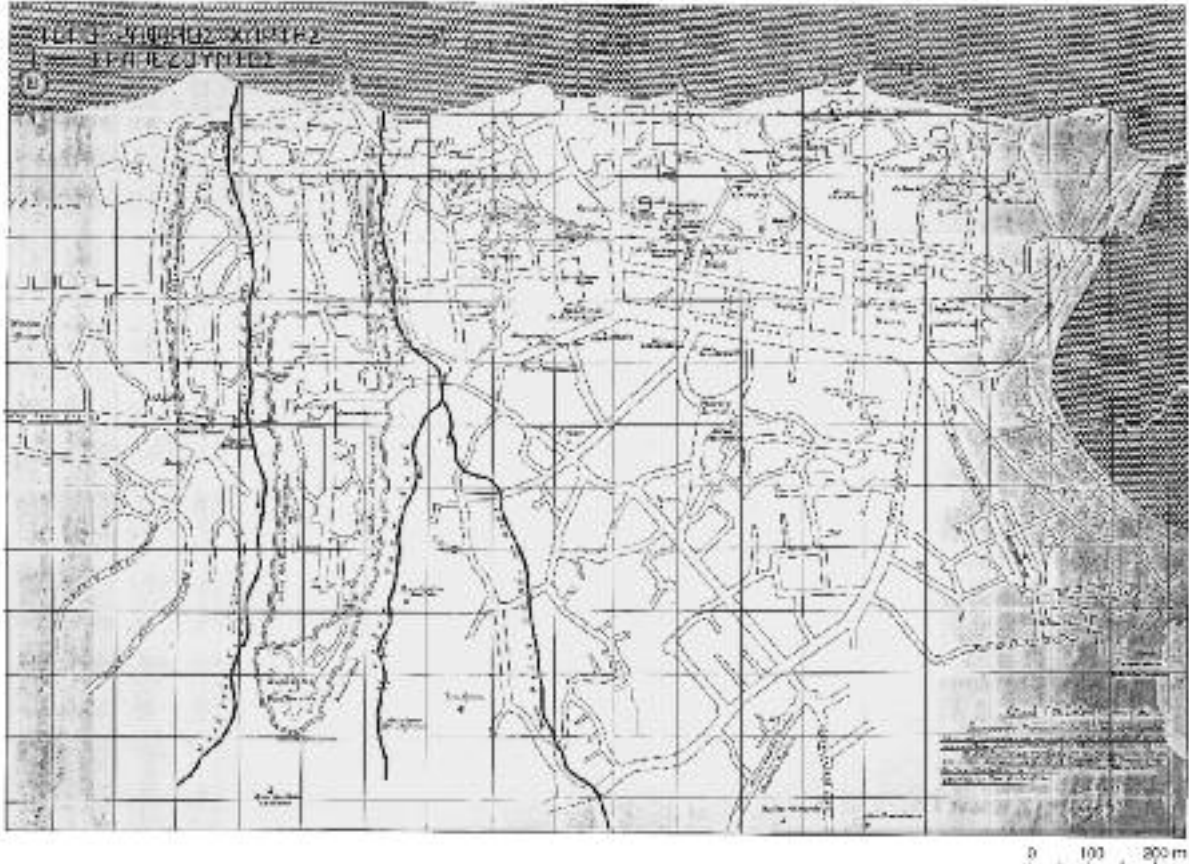
Στην προκειμένη περίπτωση, βασικά εργαλεία ως αφετηρία και βάση της μελέτης και έρευνας της πόλης από πλευράς χαρτών αποτέλεσαν, πρώτον, ο χάρτης του Julien Bordier έτους 1609, ως χάρτης 4, και, δεύτερον, ο τελευταίος χάρτης της πόλης, ως "Τοπογραφικός χάρτης 1916", χάρτης 5, τον οποίο στην αρχή της ρωσικής κατοχής της πόλης (1916-1918) εκπόνησε ο Μηχανικός της πόλης Δημήτριος Φυλλίτζης. Στο διάστημα 1916-1922 δεν επήλθαν αλλαγές στην οικιστική και πολεοδομική μορφή της πόλης. Κάτι τέτοιο, άλλωστε, δεν θα ήταν δυνατό για την συγκεκριμένη περίοδο. Αυτό έγινε αργότερα, όταν ανατράπηκαν οι παλαιές ισοροπίες, διαμορφώνοντας νέα κοινωνικά δεδομένα και πολεοδομικά πρότυπα. Έτσι, θεωρείται ότι ο χάρτης του 1916 αποδίδει την πόλη όπως την άφησαν οι Έλληνες.

Η ιδιαίτερη μορφολογία της Τραπεζούντος (όπως αναφέρθηκε) ανάγεται κατά κύριο λόγο στα δύο μεγάλα φαράγγια, λόγω των χειμάρρων που ορίζουν ή οριοθετούν ανατολικά και δυτικά την Ακρόπολη, την μετέπειτα βυζαντινή πόλη, την πόλη εντός των τειχών με κλίση από νότο προς βορράν. Οι χείμαρροι διαρέουν τον ορεινό όγκο του Μιθρίου (Μποζ Τεπέ) που υψώνεται σε όλο το νότιο τμήμα της πόλης με κλίση προς την θάλασσα και από ανατολίας προς δυσμάς. Είναι κυρίως το σχήμα του "υπερκαθεζομένου της πόλεως τραπεζοειδούς βουνού"⁹ που έδωσε στην πόλη το όνομά του (Μποζ Τεπέ σημαίνει *φαιός λόφος*). Στο Μίθριο κατέληγε και καταλήγει η οδός που, μέσω του ποταμού Πυξίτη, διασυνδέει την Τραπεζούντα με το Ερζερούμ (Θεοδοσιούπολη). Σε κορυφή του (υψόμετρο άνω των 3000 μ.) με το όνομα Θήχη εγκατέστησαν τις σκηνές τους οι Μύριοι του Ξενοφώντος κατά την κατάβασή τους στην Τραπεζούντα.

Η εντός των τειχών πόλη, ανάμεσα στους δύο χειμάρρους, σε στενόμακρη λωρίδα μήκους περίπου 1000 μ. από την θάλασσα μέχρι το άνω άκρο της Ακρόπολης και πλάτους 200 μ. στο μέσο τμήμα και 500 μ. περίπου στο κάτω προς την θάλασσα όπου εκβάλλουν οι χείμαρ-

9. ΜΤ Χρυσάνθου ό.π., σελ. 58.

Χάρτης 5
Τοπογραφικός χάρτης Τραπεζούντος 1916, εκπόνηση: Δημ. Φυλλίξης

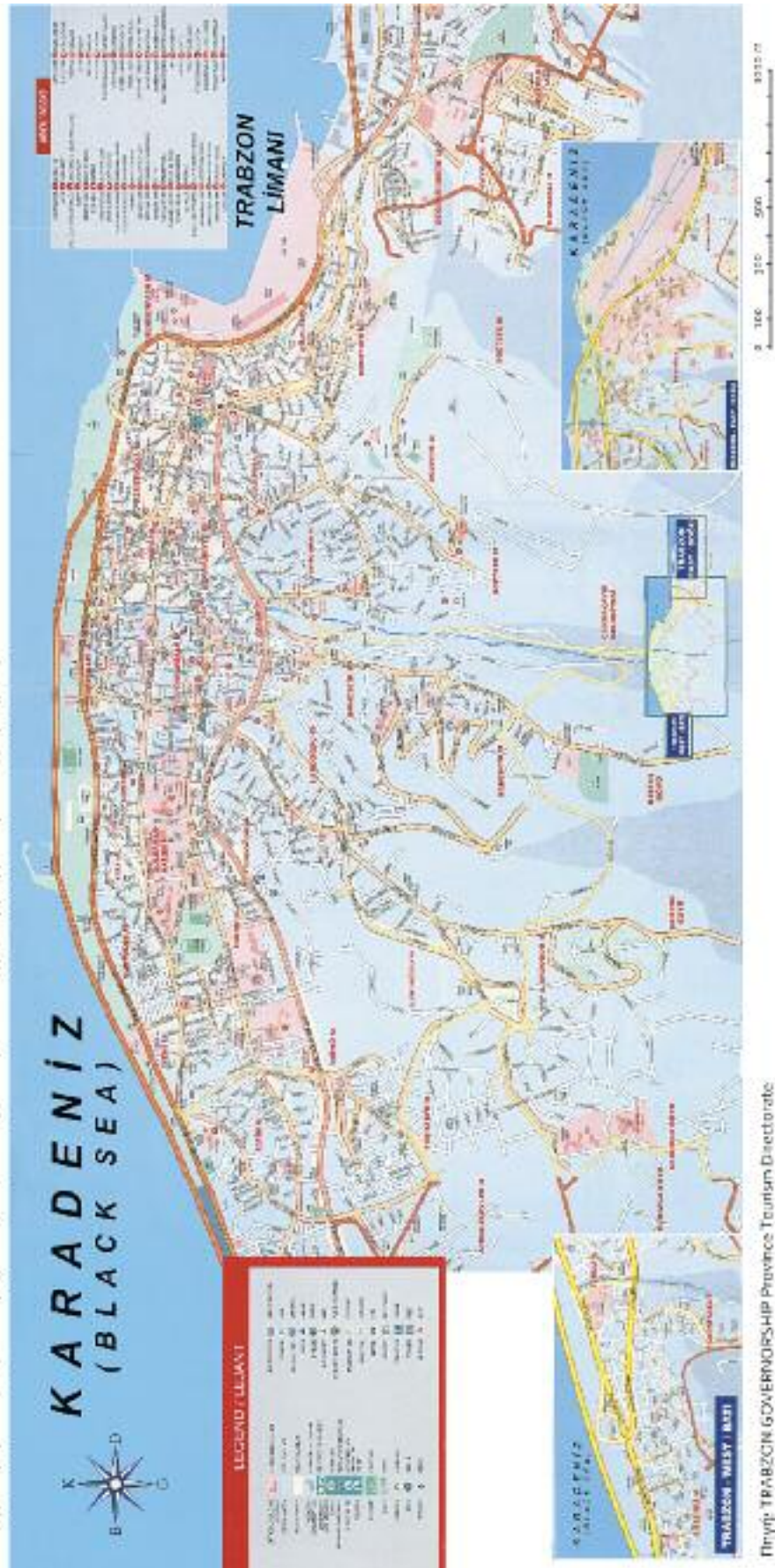
ροι, ήταν η ιστορική πόλη των Μεγάλων Κομνηνών, η έδρα της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντος (1204-1461).

Η Ακρόπολη καταλήγει στον νότο σε πλάτεμα, σε τμήμα επίπεδο, ονομαζόμενο “επιφάνεια”¹⁰. Είναι σαν να ακουμπά η Ακρόπολη στο ήπιο στο σημείο εκείνο βουνό της. Στην εντειχισμένη πόλη (βλ. χάρτη 1916) διαπιστώνεται ένας βασικός άξονας βορρά-νότου που ως κύρια οδός χαρακτήριζε ή πρόβαλλε την ισχύ, την δύναμη κυρίως στις πόλεις της αρχαιότητας, όπως και η τομή με τον οριζόντιο άξονα που οδηγούσε στα προάστεια. Οι χαράξεις αυτές διασώζονται μέχρι σήμερα, αποτελώντας μάλιστα καθοριστικούς συντελεστές του αστικού χώρου, της πολεοδομίας και ρυμοτομίας του, παρά τον τραυματισμό που επέφερε η διάνοιξη της νέας αρτηρίας δια μέσου της ιστορικής εντειχισμένης πόλης. Ο τραυματισμός αυτός γίνεται σαφής στον χάρτη της σύγχρονης πόλης, χάρτη 6.

Επί Μεγάλων Κομνηνών, από τον 13^ο αιώνα, η επέκταση της πόλης ως πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας εκτός των τειχών κυρίως προς ανατολάς, προς την κατεύθυνση του λιμανιού της ως σπουδαίου παράγοντα οικονομίας όλου του Ευξείνου Πόντου, σε μια διττή σχέση της πόλης με τα λιμάνια της Κριμαίας και της Αζοφικής, καθόρισε από τότε την πολεοδομική της μορφή και δομή, επομένως και την ρυμοτομία της. Ωστόσο, οικιστικές εγκαταστάσεις (δεν νοούνται επεκτάσεις) εκτός

10. Fallmerayer ό.π., σελ. 36.

Χάρτης 6
Σύγχρονη Τραπεζοίκis. Στο τμήμα της Ακρόπολης διακρίνεται η χάραξη της νέας οδού της αργηρίας

των τειχών υπήρξαν από τους αρχαίους χρόνους, κυρίως δε κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Η πόλη 'βλέπει' κυρίως προς ανατολάς, προς το λιμάνι της, προς την φυσική της διέξοδο, ακόμη και σήμερα παρά την μεγάλη της επέκταση (*επιθετική* θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί με πληθυσμό 400.187/2006) προς ανατολάς και δυσμάς¹¹.

Η οικιστική ανάπτυξη της πόλης προς ανατολάς υπαγορεύθηκε από την ύπαρξη του φυσικού της λιμανιού, και από παράγοντες ιστορικούς. Η μελέτη των παραγόντων αυτών ρίχνει φως στα ζητήματα *πώς, πότε, κάτω από ποιες συνθήκες* κατοικήθηκαν οι διάφορες περιοχές της πόλης έξω από τα τείχη της, αλλά και τα τμήματα εντός των τειχών. Άλλωστε, στα ερωτήματα αυτά ανταποκρίνεται και ο στόχος της έρευνας.

Προς ανατολάς ο πόλος έλξης ήταν το λιμάνι. Στο τμήμα αυτό της (νεότερης) πόλης, μεταξύ ανατολικών τειχών και λιμανιού, διατηρήθηκε μέχρι το 2002 σε σημαντικό βαθμό η ρυμοτομία της πόλης του 1916. Ο νέος 21^{ος} αιώνας σηματοδοτεί την αρχή βάνουσων επεμβάσεων (προγραμματισμένων ωστόσο από πριν) που, με το πέρας τους το 2005-2006, αποτελούν πλέον την αφετηρία ταχύρρυθμων αλυσιδωτών νεότερων μετασχηματισμών της αρχιτεκτονικής και πολεοδομικής φυσιογνωμίας της ιστορικής πόλης. Σ' αυτό συνηγορούν και οι νέες συνθήκες, οι νέες προοπτικές, η πολιτική ένταξης της πόλης στο νέο οικονομικό περιβάλλον, όπως αυτό διαμορφώνεται και προωθείται.

Οι επεμβάσεις κρίθηκαν αναγκαίες με τις μεγάλες επεκτάσεις της πόλης (ιδιαίτερα προς δυσμάς) τις τελευταίες δεκαετίες. Στην περιοχή αυτή, σε απόσταση 1.5 χλμ. από τα τείχη υπήρχε η Μονή και ο Ναός της Αγίας Σοφίας. Διασώζεται μόνον ο ναός, μουσείο από το 1964. Από τα δυτικά τείχη μέχρι την Αγία Σοφία, αλλά και ακόμη δυτικότερα, η πόλη έχει δομηθεί με υψηλές οικιστικές και πληθυσμιακές πυκνότητες.

11. Για την τοπογραφία της Τραπεζούντος μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πηγές και βιβλιογραφία, βλ.: ΜΤ Χρυσάνθου ό.π., σελ. 58. Παπαδόπουλος Κεραμεύς 1897, σελ. 63. Ευγενικός 1832, σελ. 370-373). Βλ. επίσης: Βησσαρίωνος 2000. Παναρέτου Μιχαήλ, *Χρονικόν*, στο: Fallmerayer 2002, χρονογράφου της αυτοκρατορικής αυλής κατά τον 15^ο αιώνα. Τριανταφυλλίδης 1866, σελ. 49-55. Ιωαννίδης 1870, σελ. 230-239. Fallmerayer 2002. Σχετικά με ξένους συγγραφείς βλ. εκτενέστερα: ΜΤ Χρυσάνθου, ό.π., σελ. 58.